

ОСОБЕНОСТИ НА ЯТОВИЯ ПРЕГЛАС В РЪКОПИСНИЯ СБОРНИК НА МАТЕЙ ПРЕОБРАЖЕНСКИ*

Иво Братанов

Отец Матей Преображенски е един от нашите заслужили народни будители, работили през третата четвърт на XIX век. Сред неговите разностранны изяви важно място заема книжовната дейност.

Първата книга на Матей Преображенски, запазена досега, е един **ръкописен сборник**, озаглавен *Книжица малла, съдържаща въ себѣ 1³ ста въ чиноположен-а монашескагW образа. Въврѣтаются же и инши полѣзныиш-а словеса съ҃хъ оцѣ* (по-долу сборникът ще бъде означаван със съкращението **РС**)¹.

В предложения доклад ще бъдат разгледани особеностите на ятовия преглас в езика на РС. „Един от най-важните и основни въпроси на българския книжовен правоговор е ятовият: в кои случаи ъ трябва да се изговаря я к а в о и в кои е к а в о.“ [11, с. 270]. Това фонетично явление предполага колебания в произносителната норма на новобългарския книжовен език и през третата четвърт на XIX в. Затова то представлява интерес от гледна точка на историята на нашия език.

Фонетичните особености на РС могат да се изследват само от ръкописния оригинал на тази книга. При това е необходимо да се изтъкне, че правописната система на този ръкопис се отличава с редица графични условности, които понякога прикриват действителното произношение². Матей Преображенски употребява многобройни синонимни букви [4, с. 88 – 89]. Открити са и непоследователности при употребата на буквата ъ. Затова данните, предложени от РС, носят до известна степен хипотетичен характер.

Тъй като само от сведенията, които предлага правописът, не може да се посочат със сигурност всички особености на ятовия преглас в РС, използваме и други свидетелства – лингвистични и екстралингвистични. Вземат се под внимание диалектната принадлежност на книжовника и се проследяват регистрираните отклонения от възприетата правописна норма, които не се дължат на случайни грешки³, а отразяват вариативността на произношението (за прилаганите методи на изследване вж. [1, с. 127 – 149]).

Както е известно, българските говори се разделят на четири основни групи в зависимост от промяната на старобългарската ятова гласна в тях [12, с. 206 – 208]. В черковнославянския език тази гласна винаги се заменя с [е] (вж. [6, с. 8; 3, с. 11]).

Родният говор на Матей Преображенски принадлежи към централните балкански говори, за които е характерен двуфонемен полупрегласен ятов изговор [12, с. 206; 8, с. 121]. В общи линии тази особеност на фонетичната система на централните балкански говори е възприета и в нашия книжовен език. „Правилата

за ятов изговор в новобългарския книжовен език в общи черти са установени още през четиридесетте и петдесетте години на миналия век, когато книжовният ни език скъсва с черковнославянския и стъпва здраво върху североизточните балкански говори. В същност това са правила, по които ъ се изговаря като е и като я в тия говори.” [11, с. 270] Проучваният ръкопис показва, че Матей Преображенски следва (с отделни отклонения!) посочената особеност на родния си говор. Това се доказва от следните факти:

1. Открити отклонения от възприетата правописна норма, допуснати под влияние на тази фонетична особеност, срв. например двѣ (с. 160, 161), двѣ те (двукратно на с. 161) и двѣ (с. 218; двукратно на с. 191), под° двѣ те (с. 191); вѣсмѣ (с. 148, 192, 201, 220, 225; двукратно на с. 190) и временѣ (с. 224); вѣсмѣ (с. 149, 181) и весмѣ (с. 181); голѣмѣ (с. 172, 177) и гвѣмѣ (с. 163, 169), гвѣмѣ (с. 169), гвѣмѣ (с. 210), по гвѣмѣ (с. 189, 199), голѣмо (с. 160), по гвѣмѣчки (с. 181), по гвѣмѣчка (с. 182), гвѣми (с. 173, 174); сѣверѣ (с. 188), сѣверна (с. 155) и сѣверѣ (с. 187); вѣхѣ (с. 156, 177, 186, 190, 198) и вѣхѣ (с. 152), не вѣхѣ (с. 154); вѣши (с. 157, 210, 211, 221) и вѣши (с. 149, 155, 158; двукратно на с. 160; с. 161, 173, 176, 179, 186, 189, 190, 210; двукратно на с. 199), не вѣши (с. 161); вѣха (с. 173, 198) и вѣха (с. 153, 173, 174; двукратно на с. 187); да вѣши (с. 225) и да вѣши (с. 175), да вѣшиши (с. 179), да вѣшиши (с. 174), вѣшиши (двукратно на с. 201) и вѣшиши (с. 208); ѣвѣшиши (с. 148) и ѣвѣшиши (с. 180), ѣвѣшиши (с. 209), срв. и слаѣшиши (с. 156), вѣшиши (с. 174), ѣвѣшиши (с. 189), да вѣшиши (с. 180, 212), вѣшиши (с. 177), ѣвѣшиши (с. 187), ѣвѣшиши (с. 191). Понякога такива отклонения са допуснати в непосредствена близост, например ѣ кога ги проповѣдаѣ на наѣкои ѣ браѣта та : те го 1° кориѣ, ѣ го вѣхѣлна нарѣкоѣ, того вѣ ѣѣ неславолюѣца, ѣ вѣхѣвалѣню неприѣстна (с. 222).

2. Засвидетелствани колебания в изписването на променливото я в глаголни завършъци за минало свършено време и за минало несвършено време при глаголи от I и от II спрежение⁴, а също и в минали деятелни причастия. Под влияние на действителното произношение, в повечето случаи Матей Преображенски отбелязва променливото я в тези форми с буквата ѣ или с е, а порядко го означава с буквата ѣ, например вѣрѣхѣ (с. 157, 168) и вѣрѣхѣ (с. 159, 160), сѣдѣхѣ (с. 155, 183, 186, 191, 198), сѣдѣѣ (с. 185) и ѣѣхѣ (с. 152), посѣдѣхѣ (с. 148), сѣдѣши (с. 215), си не сѣдѣлѣ (с. 150), сѣмѣ сѣдѣлѣ (с. 151), вѣхѣ сѣдѣлѣ (с. 152), сѣдѣла (с. 191), сѣдѣли сѣ (с. 184); раѣотѣѣ (с. 155), говоѣрѣѣ (с. 166) и говоѣрѣѣ (с. 204), говоѣрѣѣ (с. 172, 185, 200, 201, 202, 203), си говоѣрѣѣ (с. 184), спраѣѣѣ (с. 158), ѣ 1° мѣѣѣ (с. 202), сѣѣ 1° мѣѣѣ (с. 203), сѣѣ 1° мѣѣѣ (с. 203), сѣѣ ѣѣѣѣ (с. 200).

3. Регистрирани колебания в правописа на буквата ъ и на е в края на наречията. Поначало в края на наречията гласната [e] се отбелязва с буквата ъ, например гдѣ (с. 164, 200), нигдѣ (с. 152, 154, 155, 158, 219), негдѣ (с. 158, 184), § гдѣ (с. 158, 188, 200), на горѣ (с. 219), дворѣ (с. 164, 188, 199, 208, 209, 221), по слѣ (с. 148, 154, 155, 157, 178, 190, 192, 203, 218), По слѣ (с. 180, 190, 208), най по слѣ (с. 192). Засвидетелствани са обаче и случаи, в които същата гласна е изписана с буквата е, например кадѣ (двукратно на с. 169; с. 188), докле (с. 148), на горѣ (с. 158, 160, 180, 183; двукратно на с. 160), до горѣ (с. 174), горѣ (с. 176), дворѣ (с. 153), до вре (така! с. 179), внѣ тре (двукратно на с. 173; трикратно на с. 177; с. 178; двукратно на с. 201), внѣ тре (с. 212), въ вѣ тре (с. 160), По сле (с. 201)⁵.

4. Изписвания на буквата е или на ѡ на мястото на старобългар. ъ, например вѣ ли (с. 187), те снѣ (с. 172, 173), през те снѣ те (с. 212), те снѣ ѡ (с. 170), не намѣ рыѡ (с. 148, 159), потрѣ внѣ (с. 173), въ немѣ цкѣ (с. 171), се мо (с. 177), до дра ма ми са (с. 199), здра ма хъ (с. 197), § багна (с. 205), цвѣ ѡ на да ватъ (с. 211), набетотга хъ (с. 163), привлека телнѣ (с. 224), превосхо ди (с. 171), по пре дни те (с. 225), прекра снѡ (с. 149), прекра снѡ (с. 158), прекра снѣ те (с. 171), да преми на (с. 159), преми на (с. 163), да преми нимъ (с. 168), пресла вно (с. 147), престо ла (с. 187), пленѣ ннѣ й (с. 167), пре жде (с. 147).

5. Изписване на буквата ъ на мястото на старобългар. е, вж. въ вѣ тхо то (с. 225; старобългар. ветъ хъ).

6. Изписване на буквата ѡ във формата за дателен и за винителен падеж множествено число на третоличното местоимение, вж. та мъ (с. 185) и та хъ (с. 160, 170, 179, 180, 191, 198, 199, 223), съз та хъ (с. 170). Буквата ъ се пише и в притежателното местоимение та хно то (с. 213).

7. Колебания при изписването на морфемата ня-, с която се образуват неопределителните местоимения, например нѣ кой (с. 201), нѣ кой (с. 159, 224) и на кой (с. 153, 154, 162, 185, 186), на коѡ (с. 221), на на конси (с. 222), не що (с. 187, 217).

8. Изписването на буквата ѡ или е в представката **вся-/все-**, с чиято помощ се образуват обобщителните местоимения: всѡ кой (двукратно на с. 205), всѡ ка (с. 205), всѡ ко (с. 225), се кой (с. 177).

9. Колебания при изписването на глаголното окончание -е за 1 л. ед. ч. сегашно време на глаголите от II спрежение (за това глаголно окончание вж. [12, с.

234 – 235]), което се пише по-често с буквата е, а по-рядко – с буквата ъ, вж. гово̀рѣ (с. 167) и гово̀ре (с. 177), да ти гово̀ре (с. 150); да ѡста̀вѣ (с. 166) и да ѡста̀ве (с. 177), да го ѡста̀ве (с. 177); да са вселѣ̀ (с. 148, 156), да варвѣ̀ (с. 159), да старпѣ̀ (с. 151), да свѣ̀рше (с. 151), ша нагласѣ̀ (с. 153), да раво̀те (с. 155), ша прѣ̀ве (с. 211, 212), да са преста̀ве (с. 213), фѣ̀те (с. 150), да фѣ̀те (с. 156), да тѣ̀рсе (с. 148).

В проучваната книга са засвидетелствани и особености при изговора на променливото **я**, които са отклонения от гледна точка на съвременното книжовно произношение. **В отделни малобройни случаи Матей Преображенски допуска екави форми.** Открити са следните форми:

А. Екав изговор на коренната гласна в глагола **нямам** и в безличната глаголна форма **няма**, вж. нѐмамъ (с. 200), нѐмахъ (с. 226), нѐма (с. 153, 155, 158, 167, 169, 179, 208, 211, двукратно на с. 168), нѐмаши (с. 149, 174, 223), да нѐма (двукратно на с. 164) (за екавия изговор в тези случаи вж. [8, с. 121] и [2]).

Б. Екав изговор на коренната гласна в следните думи: на тѐло то (с. 166, 173), нѐвѣ̀ха (с. 174, 187), да в̀лѐза (с. 177), нѐтрѐбвало (с. 225).

В. Екав изговор на ятовата гласна в морфемата **ня-**, вж. нѐкои (с. 221), нѐкой (с. 177, 178, 190), нѐкого (с. 192, 194).

Г. Екав изговор на ятовата гласна в глагола нѐсть (с. 206, 207), вж. черковнослав. нѣ̀сть.

Данните, предоставени от РС, показват, че Матей Преображенски се колебае при изговора на тематичната гласна на имперфектната основа при глаголите от I и II спрежение. Засвидетелствани са както якави, така и екави завършъци за 1 лице ед. ч. и за 3 лице множествено число, вж. бѣ̀лахъ (с. 153), шѣ̀лахъ (с. 186), несмѣ̀лахъ (с. 221), нѐсмѣ̀лахъ (с. 204), несмѣ̀лахъ (с. 205, 206), мѣ̀слахъ (с. 205), мѣ̀слахъ (с. 204), вѝдахъ (с. 219), хо̀дахъ (с. 180), са па̀зяхъ (с. 221), са чѐдахъ (двукратно на с. 209), пѝшад (с. 221) и ѡста̀ред (с. 151), горѐха (с. 187). Преобладават обаче формите, които са книжовни от съвременна гледна точка, вж. например мы̀слѣ̀хъ (с. 158, 164, 165, 200, 201, 202), мы̀слѣ̀хъ (с. 163), мѣ̀слѣ̀а (с. 196) и мѣ̀слахъ (с. 205), мѣ̀слахъ (с. 204).

Трудно е да се обясни присъствието на тези отклонения от книжовния правоговор, засвидетелствани в РС. Възможно е те да се дължат на желанието на книжовника да разшири диалектната основа на своя език. Възможно е обаче да са допуснати под влияние на по-стари възрожденски текстове, в които са отразени съответно източнобългарски или западнобългарски диалектни особености. В отделни случаи може би е налице и влияние от страна на фонетиката на черковнославянския език (например при екавия изговор на следните форми: на

тѐло то на с. 166 и 173; не вѐха на с. 174 и 187; не трѐввало на с. 225; при екавия изговор на морфемата **ня-**).

И така, Матей Преображенски в общи линии следва особеностите на ятовия преглас, които са характерни за централните балкански говори. Регистрираните отклонения показват, че това явление не е окончателно установено в устната реч на книжовника, както не е напълно усвоено в устната реч и на цялата наша възрожденска интелигенция от онова време [10, с. 190; 7, с. 373 – 374]

БЕЛЕЖКИ

1. Кратки сведения за езика на Матей Преображенски вж. в [5, с. 27 – 30], а за РС – в [4, с. 87].

2. Така например с буквата **э** повечето възрожденски автори от третата четвърт на XIX в. означават както **я**-произношението, така и **е**-произношението.

3. Ето примери за такива грешки, допуснати в РС: *Ѡста̀нанухъ* (с. 183); съществителното име *кѠлилѠ то* (с. 160) е изписано с 2 ударения; относителното местоимение *Ѡже* (с. 222) е изписано с тежко ударение; съюзът *зѠцѠто* (с. 223) е изписан без ударение.

4. Тематичната гласна на имперфектната основа при глаголите от I и II спрежение е от ятов произход (вж. [9, с. 53]).

5. През 1853 г., т. е. точно тогава, когато Матей Преображенски пише РС, С. И. Радулов издава в Одеса своята книжка „Нравоучение за дѣца-та“, в която препоръчва **якав изговор** на крайната гласна на наречията, завършващи на **ѣ** ([11, с. 272]). РС показва, че Матей Преображенски не приема препоръката на С. И. Радулов.

ИЗТОЧНИЦИ

1. Кнѝжица ма̀лаа, со̀държа̀щаа въ̀ себѣ́ 1² ста̀ въ̀ чиноположѐнѣа мона̀шескагѠ ѡ̀браза̀. Ѡ̀бръ̀та̀ ютса̀ же́ ѡ̀ ѡ̀нѡ̀и полѣ̀ зѡнѣ̀йшѣа словѣ̀са̀ стѣ̀ хъ̀ ѡ̀цѣ̀. • Спѝсаниѣ̀а матѣ̀е́ емѠ мона̀хо̀ѡ̀ жѝтѣла̀ терноводервѣ̀нтскагѠ монастира̀, прѐвбра̀жѐнѣ́е гдѣ̀е, за̀ своѡ̀ по̀лзѣ̀, ѡ̀ потрѐвѣ̀. въ̀ лѣ̀то̀ S хрѣ̀тѣ̀. ѡ̀сѣ̀г. мѣ̀зъ̀ фѐврѣ̀а̀ рѣ̀.

БИБЛИОГРАФИЯ

[1] Амирова, Т. А., К истории и теории графемики. Москва, Издательство „Наука“, 1977, 192 с.

[2] Андрейчин, Л., *Нямам – немам*. – Сп. „Български език“, год. IV (1954 г.), кн. 3, с. 275.

[3] Архимандрит д-р Атанасий Бончев. Църковнославянска граматика със сборник от образци за превод и речник на църковнославянския език. Второ фототипно издание. С., Синодално издателство, 1986, 236 с.

[4] Братанов, И., Графични особености на Ръкописния сборник на Матей Преображенски. – Научни трудове на РУ „Ангел Кънчев”. Т. 45, серия 5.2 – Езикознание и литературознание. Педагогика и психология. Русе, 2006, с. 87 – 91.

[5] Братанов, И., Езикът на Матей Преображенски. – Научни трудове на Русенския университет „Ангел Кънчев”. Том 45, серия 7.2 – Майски научни четения. Русе, 2006, с. 25 – 30.

[6] Граматика на църковнославянския езикъ съсъ сборникъ отъ систематично наредени за граматиченъ разборъ примѣри и образци и рѣчникъ на по-малко познатитѣ думи, които се срѣщатъ въ тѣхъ. За употреба въ Богословскитѣ училища и за самообразуване стѣкмили К. Караюлевъ и И. Бакаловъ. С., Издава Св. Синодъ на Българската Църква, 1900, 264 с.

[7] История на новобългарския книжовен език. Отговорни редактори ст. н. с. I ст. Елена Георгиева, ст. н. с. II ст. Стоян Жерев, ст. н. с. I ст. Валентин Станков. С., Издателство на БАН, 1989, 542 с.

[8] Милетич, Л., Източнобългарските говори. Превод от немски – Ана Димова и Александър Александров. С, Издателство на БАН, 1989, 192 с.

[9] Пашов, П., За основите при глаголното формообразуване в съвременния български книжовен език. – В: Помагало по българска морфология. Глагол. Съставили Петър Пашов, Руселина Ницолова. С., Издателство „Наука и изкуство”, 1976, с. 48 – 56.

[10] Русинов, Р., Учебник по история на новобългарския книжовен език. С., Издателство „Наука и изкуство”, 1980, 384 с.

[11] Стойков, Ст., Ятовият въпрос в новобългарския книжовен език. – В: Помагало по българска фонетика. Съставители: Христо Първев, Василка Радева. С., Издателство „Наука и изкуство”, 1980, с. 269 – 281.

[12] Стойков, Ст., Българска диалектология. Четвърто издание (фототипно). С., Академично издателство „Проф. Марин Дринов”, 2002, 432 с.

**Докладът е публикуван в Научните трудове на Русенския университет „Ангел Кънчев”. Т. 46, серия 7.3 – Майски научни четения. Русе, 2007, с. 25-31.*